

УДК 373.2.015.31:316.647.5

ЛЯПУНОВА Валентина

доктор пед. наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи,
соціальної педагогіки та дошкільної освіти, Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

вул. Гетьманська 20, м. Мелітополь, Запорізька обл., Україна, 72312

E-mail: Lapunova001@gmail.com

ДОБРОВОЛЬСЬКА Лариса

канд. пед. наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи,
соціальної педагогіки та дошкільної освіти, Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

вул. Гетьманська 20, м. Мелітополь, Запорізька обл., Україна, 72312

E-mail: dobrov5335@ukr.net

ВПЛИВ ІГРАШОК НА ПЕРЕБІГ ПРОЦЕСІВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ

Анотація. Ця стаття є оглядовою. У статті розглядається проблема
соціокультурної значущості дитячої іграшки у процесі ідентифікації
дошкільнят та її роль у формуванні толерантності дітей дошкільного віку,
який вважається найбільш сензитивним до цілеспрямованого впливу на
формування означеної якості у дитини.

Стаття має на меті визначення ролі іграшки як носія інформації про
світ дорослих та ціннісного змісту соціального життя, що впливає на
формування ідентичності і толерантності у дошкільнят.

Актуальність досліджуваної теми зумовлена соціокультурною
значущістю дитячої іграшки у процесі формування особистості дітей
© Ляпунова В., Добровольська Л., 2019

дошкільного віку. Ідентифікація, пошук своєї ідентичності має велике значення для розвитку підростаючої особистості, оскільки під ідентифікацією розуміють інтегрованість людини у суспільство.

Розглядається сутність понять «ідентифікація», «ідентичність», «толерантність». Визначено види ідентичності залежно від форми соціалізації дітей. Зазначається, що у індивіда формується не одна, а кілька ідентичностей, що існують паралельно з різними типами толерантності. Це дозволяє розвивати толерантні якості дітей згідно з тим віковим періодом, коли формується та чи інша ідентичність, або випереджаючи його. Схарактеризовано етапи формування у дітей статевої та етнічної ідентичності.

Наголошується, що тематика і форми іграшок знаходяться в безпосередньому зв'язку з матеріальним життям суспільства і розвитком його духовної культури та педагогічних поглядів.

Встановлено, що через іграшки закріплюються у свідомості ті стереотипи ролей, моральні цінності, які діти бачать вдома, по телебаченню, в книгах і інших джерелах інформації.

Доведено, що сучасна іграшка несе на собі всі риси технічної цивілізації і споживчого ринкового суспільства, які властиві сучасному світу. Особливості формування та прояву толерантності на початковому етапі ідентифікації особистості, а саме в дошкільному віці, свідчить про вагомій можливості впливу дитячої іграшки на ці процеси.

Ключові слова: іграшка, ідентифікація, ідентичність, розвиток толерантності.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливим науковими чи практичними завданнями. Роль дитячої іграшки не так проста і не настільки примітивна по відношенню до

серйозної справи виховання дітей, як це може здатися на перший буденний погляд. Серед інших засобів виховання людини, яке починається з малку, іграшка займає особливе місце і відіграє далеко не останню роль.

Відомо, що в історії людства в усі часи дорослі люди проявляли особливу турботу про своїх маленьких нащадків – дітей, подібно до того, як це роблять представники всього тваринного світу, по відношенню до своїх дитинчат. І одна з найбільш різючих відмінностей між поведінкою людей та тварин полягає в тому, що люди з давніх часів виготовляли для дітей іграшки, розважали і навчали їх, моделюючи за допомогою іграшок оточуючий світ, занурюючи в нього дітей.

Доведено, що діти в старшому дошкільному віці сензитивні до формування толерантності, особливо на першій стадії, яку дослідники називають "дифузія самоідентичності". Цей період характеризується невизначеністю переконань і неясністю перспективи розвитку цих переконань. В цілому, віковий період 5-7 років, як стверджують науковці, є виключно важливим для психічного розвитку і становлення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Як відомо, іграшка, представляє собою «дзеркало життя» (Н. Бартрам), «створює точний портрет певного типу культури» (М.С. Каган), тобто стає знаком конкретної культури, фіксує актуальні її смисли і транслює їх новим поколінням.

Досліджуючи тему, ми спиралися на праці основоположників ігрової теми в сучасній філософії: Й.Хейзінгі, Е.Фінка, а також на роботи Н. Бартрама, І.Е.Берлянд, Е. Берна, М.С. Кагана та ін.

Для вивчення феномену іграшки фундаментальне значення мають роботи психологів і педагогів Е.А.Аркіна, Л.В.Артемової, Л.А.Венгера, Л.С.Виготського, Е.М.Гаспарової, О.М.Дьяченко, Е.А.Коссаковської, Ж.Піаже, Т.А.Рєпіної, Д.Б. Ельконіна, Е. Еріксона та ін., в яких розкрито специфіку іграшки як універсального елементу дитячої гри, її поліфункціональність, а також визначено конкретно-історичні особливості функціонування іграшок у суспільстві.

Дослідження Є. А. Аркіна, Є. А. Фльоріної, В. С. Мухіної та ін. ілюструють відносини між суспільством і дитиною в контексті соціалізації і адаптації дітей до світу дорослих. Наукові доробки авторів певною мірою допомагають вихователям і надають науково-методичні рекомендації щодо використання іграшки як засобу соціалізації та виховання, розкривають особливості її розвивального впливу на психіку дитини.

В останні роки іграшки починають розглядатися з точки зору психотерапевтичного впливу на дитину, тому виник новий напрям – куклотерапія, що використовує в якості основного прийому психокорекційного впливу ляльку як проміжний об'єкт взаємодії дитини і дорослого (батьків, вихователя, психолога, лікаря).

Сучасні класифікації іграшок дають можливість педагогу уявити все різноманіття сучасних іграшок і зрозуміти, що вони не тільки сприяють появі у дитини певного типу поведінки, виникнення різних емоційних станів і розвитку позитивних якостей особистості (доброзичливість, толерантність, здатність до співпереживання), а й допомагають дитині позбутися від уже сформованих небажаних проявів в поведінці (тривожність, упертість, замкнутість, гнів, ворожість, тощо.).

Психологічні особливості дітей дошкільного віку, як передумову засвоєння моральних цінностей, вивчали Л. Венгер, Л. Виготський,

Д. Ельконін, О. Запорожець, Е. Кудрявцева, О. Леонтьєв, М. Лісіна, В. Мухіна, М. Поддяков та ін.

Питання формування толерантності у дітей дошкільного віку вивчають Н. Авраменко, Н. Іванова, Є. Ільїнська, О. Кошишева, О. Овсянникова, К. Ремарчук, Т. Фадєєва, С. Фадєєв та ін.. Автори розвивають ідеї педагогіки толерантності, виділяють етапи і закономірності виховання толерантності у дошкільному віці, вивчають можливості використання різних методів, прийомів та засобів в контексті виховання толерантності. Однак, незважаючи на значну кількість серйозних досліджень, що з'явилися останнім часом, питання щодо впливу іграшки на формування толерантності у дітей дошкільного віку залишаються недостатньо дослідженими.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – розглянути вплив іграшки на перебіг процесів ідентифікації у дошкільному віці та встановити взаємозв'язок ідентичності і толерантності у дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Варто зауважити, що педагоги і психологи не прийшли ще до однозначного висновку про можливість впливати на моральні, зокрема, толерантні якості особистості через освітню діяльність.

Г. Солдатова зазначає, що погляди психологів і педагогів на методи вивчення і формування толерантності, мають дуже широкий діапазон: від повного оптимізму до крайнього песимізму [7].

Згідно однієї з точок зору, кожна дитина спочатку народжується толерантною, її не треба вчити толерантності, потрібно тільки будувати життя так, щоб виключити вплив на неї інтолерантності і розвивати у дитини відповідні якості. Є й протилежна точка зору: кожній людині

властива природна агресивність і інтолерантність, в процесі соціалізації вони придушуються, але, так чи інакше, прориваються назовні. Хоча можна не погодитися з автором, що розбіжність думок велика, проте, на наш погляд, ні перша, ні друга позиції не відкидають необхідність цілеспрямованого впливу з метою розвитку толерантних якостей особистості.

Щоб зрозуміти механізми впливу на індивіда з метою виховання такої якості, як толерантність, потрібно вирішити, що можна вважати критерієм або відправною точкою толерантності / інтолерантності.

Аналізуючи результати психологічних досліджень різних авторів (А. А. Бодальов., С. К. Бондирева, Д. В. Колесов), можна зробити висновок про те, що такою відправною точкою доцільно вважати еталонний образ людини (тобто образ іншого). Якість еталонного образу іншого і його зв'язок з образом свого "я" є підставою для глибини толерантності або інтолерантності індивіда, більш серйозними і важливими, ніж його ситуаційні установки на співпрацю або конфлікт в кожному конкретному випадку [2].

Оскільки толерантність обумовлюється взаємозв'язком образу іншого і образу свого "я", а особистість як реалізація "я-концепції" підтримується через інформацію, яку вона отримує від інших, то формування і розвиток толерантних якостей, на наш погляд, безпосередньо пов'язані з процесом ідентифікації і досягненням самоідентичності.

Розглянемо феномен ідентичності з позиції впливу на неї для більш успішного розвитку толерантних якостей особистості.

Ідентичність – це складне багаторівневе утворення, в якому визначається два види: соціальна і персональна або особистісна ідентичність. На думку Е. Еріксона, персональна і соціальна ідентичність

виступають як певна єдність, як дві нерозривні грані одного процесу – процесу психосоціального розвитку дитини [10].

Залежно від форми соціалізації ідентичність деталізується, і виділяються такі її види як статево-рольова, професійна, етнічна, національна, релігійна та ін. Той факт, що у індивіда не одна, а кілька ідентичностей, що існують паралельно з різними типами толерантності, дозволяє нам припустити, що формувати толерантні якості потрібно згідно з тим віковим періодом, коли формується та чи інша ідентичність, або попереджаючи його.

Так, наприклад, виділяють кілька етапів формування у дитини статевої ідентичності (етапи формування статевої ідентичності не слід плутати з фазами психосексуального розвитку) [1, С.283]

Перший етап – знання "первинної статевої ідентичності" – формується у дитини до 1,5 років в ході спілкування з дорослими. 2х-річна дитина вже чітко знає свою стать, але належність до неї вона сама обґрунтувати не може.

Другий етап – 3-4 роки. Діти починають ясно розрізняти стать спотворюючих людей.

Нарешті, третій етап – 6-7 років. На цьому етапі відбувається диференціація статевих ролей, вибираються певні форми ігор, певні форми компаній. Саме у віці 5-7 років з'являються одностатеві компанії хлопчиків, тому саме цей вік, на наш погляд, можна вважати найбільш чутливим як для формування толерантних установок по відношенню до представників протилежної статі, так і для прийняття широкого, ще не обмеженого стереотипами, спектра гендерних ролей.

В процесі гендерної соціалізації відбувається засвоєння соціальних норм, умінь, стереотипів, соціальних настанов, прийнятих у суспільстві

форм поведінки, варіантів життєвого стилю. На ранніх стадіях гендерної соціалізації на індивіда більшою мірою впливають батьки, брати, сестри, друзі по іграх.

Безсумнівно, статево-рольова диференціація має позитивне значення для формування гендерної ідентичності дитини. Однак найчастіше у дітей формуються поряд з гендерною ідентичністю стереотипи, які є продуктами тривалого патріархального панування в багатьох суспільствах. Гендерні стереотипи починають засвоюватись у дитинстві. Ця первинна соціалізація пов'язана в основному з неусвідомленими і пасивними механізмами засвоєння культури, коли дитина починає регулювати свою поведінку в залежності від домінуючих у суспільстві уявлень про мужність і жіночність. В першу чергу сім'єю дитині транслюються певні гендерні тактики поведінки, стать дитини зазвичай враховується батьками при виборі одягу, дизайну інтер'єру, тощо. Один із прикладів такого цілеспрямованого формування громадської думки – гендерні стереотипи в іграшках.

В освітніх методиках дитячих садків навчальні ігри та іграшки для дівчаток і хлопчиків залишаються як і раніше гендерно орієнтованими. В ігровій кімнаті, як правило, відведені куточки окремо для дівчаток і для хлопчиків. У дівчаток відтворена домашня обстановка (внутрішній, «пасивний» світ), у хлопчиків – професійна, що репрезентує активні види діяльності. Іграшки розвивають певні вміння, дають можливість «приміряти» дорослі ролі, побічно повідомляючи дітям, що те, що вони можуть робити, залежить від їх статі. «Відповідні статі» іграшки для хлопчиків стимулюють рухову активність дослідження простору, схильність до ризику, винахідливість, для дівчаток – близькість з іншою людиною і вербальну взаємодію.

Так як іграшка є одним із засобів соціалізації, розглянемо, який соціальний досвід допоможуть засвоїти дітям сучасні іграшки. Роль «прекрасної ляльки» в більшості випадків виконує лялька Барбі, до якої проявляється неоднозначне ставлення громадськості як в нашій країні, так і за кордоном. Розглядаючи позитивний вплив цієї ляльки на розвиток психіки, психологи В.К.Лосева і А.І.Луцьков вказують на те, що вона дозволяє засвоїти дівчаткам важливий компонент жіночої ролі – роль «красуні», в той час як всілякі «пупсики», «малюки» дозволяють освоїти роль матері, яка доглядає за дитиною. Освоєння цієї ролі на Едиповій фазі (3 – 5 років), для якої характерно виникнення у дітей інтересу до статевих відмінностей, атрибутики своєї статі, дає відчуття психосексуальної ідентичності і впевненості в собі. Заборона на задоволення цієї потреби може спотворити психосексуальний розвиток дівчинки, внести розкол в її свідомість, створити почуття власної неадекватності [3].

Говорячи про можливий негативний вплив Барбі і подібних до неї ляльок на психічний розвиток дитини, психологи і педагоги виділяють кілька аспектів. По-перше, ігри з такими ляльками долучають дітей до культури краси і матеріальних цінностей, виховують з думками про необхідність вирости багатими і красивими. По-друге, дуже часто, гравшись лялькою, дівчинка уявляє себе не мамою, не вона заколисує дитину, а покоївка, що прибирає її будинок і займається господарством. По-третє, викликає занепокоєння зміст ігор, на які вони надихають дітей. Замість того, щоб грати з плюшевими звірятками, з іграшковими автомобілями, в м'ячі, кубики тощо, тобто з всіма традиційними атрибутами дитинства, діти дошкільного віку привчаються вдатися до фантазії і мрії про життя, властивих не їм, а підліткам.

За останні роки змінився образ не тільки «прекрасної ляльки», а й образ ляльок-героїв сучасних мультфільмів. Вони, як зазначалося вище, мають характерну зовнішність, заданість образу поведінки, стабільну моральну характеристику, не залежну від мінливих сюжетних ліній впр. Якщо десять років тому на прилавках магазинів можна було побачити іграшки, що є носіями якостей, які наше суспільство хотіло б бачити в дитині, то сьогодні це в основному іграшки, що представляють інший ціннісний світ. На зміну Чебурашці, Буратіно, Карлсону, що виражають своєю поведінкою реалії українських відносин, прийшли герої зарубіжних – американських і японських – мультфільмів: Бетмен, людина-павук, снайпер, солдат удачі, зіркові воїни та інші персонажі, які можна побачити на прилавках багатьох магазинів. Яку ж моральну характеристику несуть в собі герої сучасних мультфільмів? Вони відрізняються, перш за все, силою, спритністю, сміливістю, надлюдськими якостями, різноманітними вміннями, чудовими фізичними даними, сильно «накачаними» м'язи, який міг би позаздрити будь-який сучасний культурист. Більшість цих героїв можна назвати ідеальними представниками чоловічої статі, а їх поведінка ніби доводить всім оточуючим: на чьому боці сила, той і правий.

Особливе місце серед іграшок-героїв сучасних мультфільмів займають неземні істоти, потворні гноми, мутанти: тролі, зіркові воїни, покемони. всіх їх можна віднести до казкових персонажів, але якщо герої вітчизняних казок був притаманний потенціал добра, сучасні казкові персонажі несуть далеко не позитивний потенціал, на жаль, не завжди відразу помітний для оточуючих. Наприклад, покемони (від англійського кишень, мон – скорочене «монстр») – герої японського мультфільму, відповідно до сюжету, належать дітям: хлопчикам і дівчаткам 10-12 років. Діти володіють великими знаннями про покемонів, займаються їх

«вихованням» – тренуванням особливих бойових якостей, які дозволять брати їм участь у боях один з одним. Власник покемона-перможця, зрештою, отримує звання майстра. Сюжет в загальних рисах нешкідливий, ніби не характер бойових якостей, якими володіють покемони: здатності до кровососання, укусу, атаки крилами, наведення жаху, подряпин, удару хвостом і т.п. Таким чином, сучасні казкові персонажі своєю поведінкою ніби стверджують: добро перемагає зло, але тільки за допомогою застосування сили.

Здавалось би, що дорослі повинні робити все, щоб дитина якомога рідше стикалась з такими казковими персонажами. Але в нашій країні інтерес до цих персонажів підтримується ніби штучно. Так, на прилавках магазинів іграшок покемонів можна зустріти у вигляді іграшок для купання маленьких дітей, поряд з традиційними качечками, м'ячиками, човниками і т.д. Малюки з радістю приймають будь-які іграшки, не підозрюючи нічого про «зadanості образу». У багатьох дітей іграшки, отримані в дитинстві, переходять в розряд улюблених. Дорослі при цьому не підозрюють, що в дитинстві має місце такий механізм соціалізації, як відкладання (імпрінг), ніби образ об'єктів фіксується у дитини на підсвідомому рівні. Природно припустити, що в більш старшому віці, коли власник такої іграшки побачить її на екрані телевізора в якості героя мультфільму, «спрацює» інший механізм засвоєння соціального досвіду – ідентифікація, який дозволяє прийняти «до наслідування» всі особливості поведінки свого улюбленця.

Виходячи з твердження Е.А. Фльоріної про те, що «тематика і форми гришки знаходяться в безпосередньому зв'язку з матеріальним життям суспільства і розвитком його духовної культури та педагогічних поглядів» [9, с.12], педагог в роботі з батьками повинен обговорювати питання про

сутність педагогічних поглядів і духовної культури того суспільства, як для своїх дітей створює різних монстрів, чудовиськ, суперменів з яскраво вираженими бойовими якостями, набори різного виду зброї і т.п.? Який соціальний досвід може засвоїти дитина, граючи в подібні іграшки? Чи можна очікувати прояву у дитини, що грає з монстрами, чудовиськами, трансформерами, таких якостей, як здатність до співпереживання, бажання прийти на допомогу слабшому? Чи не порушується при цьому логічний ланцюжок «суспільство – іграшка – дитина»?

Таким чином, через іграшки закріплюються у свідомості стереотипи ролей, які діти бачать влома, по телебаченню, в книгах і інших джерелах інформації.

На даний момент автори і виробники іграшок, так само як і більшість громадян у країні, знаходяться в полоні колишніх традиційно-консервативних поглядів. Становище не зміниться, поки проблема "прихованої" або "м'якої" дискримінації не буде усвідомлена в нашій державі.

Інший вид ідентичності, що має виняткове значення для виховання підростаючого покоління, – ідентичність етнічна, яка так само проходить кілька вікових етапів формування.

Перший етап (6-7 років) характеризується несистематичними знаннями про свою етнічну приналежність, так як сім'я для індивіда більш значима, ніж країна і етнічна група. У 8-9 років (другий етап) дитина ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, усвідомлює національність батьків, місце проживання і свою рідну мову. До 10-11 років етнічна ідентичність формується в повному обсязі: усвідомлюється унікальність історії свого народу, специфіка його культури.

Очевидно, цей віковий період можна вважати найбільш сензитивним для розвитку етнічної толерантності, так як поряд з встановленням міцних соціокультурних зв'язків всередині своєї етнічної групи і формуванням дихотомії "свої" і "чужі" особистість повинна усвідомлювати унікальність і специфіку не тільки свого народу, а й інших референтних груп. Це підкреслює роль мультикультурної освіти, в першу чергу, і її можливості в розвитку толерантності.

Не можна забувати, що етнічна ідентичність починає формуватися у віці 6-7 років, тому вже в цьому віці доцільно, на наш погляд, надавати доступну для дитини інформацію про расове і етнічне розмаїття в світі: іграшки, візуальні тексти в дитячих книжках, що зображують представників різних народів, мультфільми за мотивами казок народів світу і т.д. Виходячи зі спостережень, діти, котрі познайомилися з етнічною і расовою різноманітністю в дошкільному віці, природно сприймають культурні відмінності, а, отже, легше і швидше досягають етнічної самоідентичності і відрізняються більш високим рівнем етнічної толерантності. Хоча це положення ще вимагає свого доказу і потребує досліджень, багато авторів визнають, що спочатку у дитини повинна бути сформована готовність визнавати етнокультурні відмінності як щось позитивне, що потім повинне розвинутися у здатність до міжетнічного розуміння і діалогу [5; 6]. Для цього ще в дошкільному віці необхідно показати, що різноманітність може зробити їх життя багатшим, привабливішим, цікавішим, і що етнокультурне різноманіття було, є і буде, і це норма, яка обумовлена різноманіттям форм існування людського життя.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Сучасна іграшка несе на собі всі риси

технічної цивілізації і споживчого ринкового суспільства. Поява комп'ютерних ігор і електронних іграшок в сучасному суспільстві різко підвищує роль іграшки як суб'єкта, наділеного уявною свідомістю, що тягне за собою можливість витіснення і заміни живого партнера по спілкуванню – ігровим (з уявною свідомістю). Сучасна іграшка є масовою, серійною, переважно етнічно-нейтральною; виготовляється, як правило, з новітніх синтетичних матеріалів. Сучасні іграшки несуть в собі новий ціннісний зміст: вони прищеплюють і проповідують ідеї комп'ютеризації, фемінізму, переваги матеріальних цінностей.

Спроба з'ясувати особливості формування та прояву толерантності на початковому етапі ідентифікації особистості, а саме в дошкільному віці, свідчить про вагомості можливості впливу дитячої іграшки на ці процеси. Дорослі мають розуміти, що кожна дитяча іграшка по-різному впливає на внутрішній світ дитини і здатна принести як користь, так і шкоду незрілій дитячій психіці. Цілі виховання моральних якостей у підростаючого покоління мають спонукати педагогічну та батьківську спільноту до контролю ігор та іграшок, які пропонуються сферою продажу, рекламою та ЗМІ до розповсюдження та використання.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні сучасного ринку розробки та виготовлення дитячої іграшки, розробці системи критеріїв для оцінки та раціональної цензури іграшок, ігор та дитячої медіапродукції в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа /А. Г. Асмолов. – М., 2001. – 416 с.

2. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.
3. Лосева В.К., Луньков А.И. Психосексуальное развитие ребенка / В.К. Лосева В.К., А.И. Луньков. – М.: А.П.О., 1995. – 64 с.
4. Лэндрет Г. Л. Игровая терапия : искусство отношений; перевод с англ / Г. Л. Лэндрет – М.: международная педагогическая академия. – 1998. — 368 с.
5. Рашидов С.Ф. Соціальні і релігійні ідентичності та виховання толерантності / С.Ф. Рашидов // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2015. – Вип. 1 (64). – С. 225-243.
6. Романюк, К. Проблема формування міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку: психолого-педагогічний аспект / К. Романюк // Вісник Прикарпатського університету . Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. XXXII. – С. 30–37.
7. Солдатова Г. У. Тренинг «Учимся толерантности» / Г. У.Содатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова // На пути к толерантному сознанию / под ред. А.Г. Асмолова. – М. : Смысл, 2000. – С. 177–239.
8. Флёрина Е. А. Игра и игрушка: пособие для воспитателя детского сада /Е. А. Флёрина. – М.: Просвещение, 1973. –304 с.
9. Хотинец В. Ю. Этническая идентичность и толерантность / В.Ю Хотинец. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2002. — 124 с.
10. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис /С Эриксон. – М., Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2019.